

УДК 94 (477.51)

Василь Балушок

БОРТНИЦТВО У СЕВРЮКІВ

DOI: 10.5281/zenodo.3732467

© В. Балушок, 2020. CC BY 4.0

У структурі господарства севрюків бортництво відіграло дуже важливу роль, що відзначають різні дослідники. **Метою** дослідження є проаналізувати документальні, археологічні та лінгвістичні джерела щодо побуту севрюків і висвітлити розвиток цього промислу та його особливостей. **Методологічно** дослідження проведене в рамках історичної антропології та виходить з концепції адаптивного значення культури в житті людських спільнот. **Науковою новизною** статті є вперше здійснений аналіз широкого кола джерел, що стосуються досліджуваного промислу в севрюків, з-поміж яких необхідно виділити бортні знамена, археологічні та лінгвістичні дані. Дослідження дозволяє більш повно ознайомитись з провідним промислом севрюків та скласти уявлення про процеси його становлення в межах Сіверщини. **Висновки.** Про важливість бортницького промислу у севрюків свідчить те, що вони сплачували спеціальний «медвяний оброк». У статті описані деякі особливості бортництва та пов'язані з ними факти життя севрюків. На Сіверщині цінувалися, у першу чергу, угіддя, які підходили для розведення бджіл і звалися «пасічищами», а севрюки в навколишніх країнах вважалися «бортниками». Спеціальними долотами («копильцями», «колейками») вони видобували в стовбурах дерев борті для бджіл, виготовляли також вулики-колоди. Найкращими породами дерев для виготовлення бортей і вуликів вважалися сосна, липа, децю менше – дуб та інші. Для здобування меду використовували спеціальне «лезиво» й драбинку, що звалася «острова». У ході дослідження вдалося на основі документальних, археологічних та лінгвістичних джерел надати загальну характеристику промислу, а також простежити його розвиток у XIV–XVII ст. Лише запровадження нових джерел до наукового обігу, а також розвиток відповідних методик роботи з ними уможливають імовірність дізнатися щось нове про цю важливу господарську галузь населення Сіверщини пізньосередньовічно-ранньомодерних часів.

Ключові слова: бортницький промисел, борт, вулик, бджоли, мед.

Дослідники господарства жителів Сіверщини XIV–XVII ст. – севрюків, зокрема, Олена Русина (Україна) та Нела Багновська (Росія), неодноразово відзначали важливу роль промислів, особливо бортництва, в їхньому житті. Вони навіть вважають бортницький промисел провідною галуззю тутешнього господарства¹. За словами О. Русиної, «бортництво виступало на Сіверщині як масовий промисел, що ним займалися представники всіх верств населення»². Разом із тим, дослідження російського історика-джерелознавця Григорія Анпілогова демонструють вагому роль також і землеробства у господарстві жителів Сіверської

¹ Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 147; Багновская Н. М. О хозяйственных занятиях населения Северной земли в XIV–XVI в. *Национальная ассоциация ученых (НАУ)*. 2015. № IV (9). С. 7.

² Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... С. 147.

землі³. О. Русина теж відзначає важливість орного землеробства серед занять севрюків⁴. У свою чергу й археологи, що досліджують українське Лівобережжя післямонгольського періоду, звертають увагу на значний розвиток землеробства і тваринництва в цьому регіоні⁵. Очевидно, розсудити вчених у даній суперечці зможуть подальші дослідження.

Разом з тим бортництво у XIV–XVII ст. й справді залишалось однією з найважливіших галузей господарства Сіверщини, як і в населення лісової та лісостепової зон Східної Європи взагалі. У севрюків дослідники відзначають важливість бортництва навіть стосовно тих часів, коли в інших регіонах Великого князівства Литовського й Московії вже абсолютно переважали землеробство і тваринництво. Значний розвиток бортництва у пізній період, а саме на зламі Середньовіччя і раннього Модерну, можна вважати важливою етнокультурною особливістю севрюцької спільноти. Тож розглянемо відомі на сьогодні факти, які стосуються бортницького промислу в севрюків. Джерелами є різного роду документи, опубліковані Г. Анпілоговим і частково Надією Котковою, бортні «знамена» (знаки власності на бортні угіддя) з супровідними написами, результати пошуків археологів, а також мовні та деякі інші матеріали. У теоретико-методологічному відношенні пропонується стаття належить до досліджень у царині історичної антропології та відповідає вимогам, що ставляться до такого роду студій⁶. Останнім часом дослідження з історичної антропології набувають усе більшого поширення в різних країнах. Крім того, ми орієнтуємося на концепцію адаптивної ролі культури (в першу чергу, культури життєзабезпечення) у житті людських, і в тому числі етнічних, спільнот⁷.

Про важливе значення бортництва в господарстві жителів Сіверської землі свідчать численні вказівки у різних документах, на що вже доводилося звертати увагу в попередніх публікаціях⁸. Подальше дослідження цієї цікавої теми дає можливість більше дізнатися про бортницький промисел у севрюків. Так, про різне ставлення до довкілля й до експлуатації природних ресурсів, у тому числі до землеробства та до бортництва, в автохтонів-севрюків, з одного боку, і в переселенців на Сіверщину – московитів-росіян та русинів-українців⁹, з другого, повідомляють документи середини – другої половини XVII ст. (у цьому столітті потоки мігрантів на Сіверщину з Росії й українського Правобережжя дуже зросли¹⁰). Зокрема, цікавими є документи з Хотмизького повіту – місця

³ Анпилов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рьльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.). *Советская археология*. 1964. № 4. С. 159, 161 і наст.

⁴ Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... С. 143.

⁵ Пуголюк Ю. О., Горбаненко С. А., Сергеева М. С., Яніш Є. Ю. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу XIII–XIV ст. *Археологія*. 2015. № 4. С. 109–128.

⁶ Див.: Thomas N. History and Antropology, The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Antropology: Second edition. Barnard A. and Spencer J. (Ed.). London and New York: Routledge, 2002. P. 343; Кром М. М. Историческая антропология. 3-е изд. испр. и доп. Санкт-Петербург, 2010.

⁷ Див.: Salins M. D. Evolution: specific and general. *Anthropological Theory: A Sourcebook* / R. A. Mappers, D. Kaplan Editors. New Brunswick and London, 2009 (праця вперше надрукована 1968 року); Арутюнов С. А. Адаптивное значение культурного полиморфизма. *Этнографическое обозрение*. 1993. № 4.

⁸ Див.: Балушок В. Загадкові севрюки: 4. Етнокультурні особливості. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4 (130). С. 8–9; Його ж. Особливості господарської діяльності севрюків (XIV–XVII століття). *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 4. С. 47–48.

⁹ У досліджувані часи українці мали самоназву «русь» (у множині) і «русин» (в однині) (див.: Балушок В. З історії української етнічності (від «русинів» до «українців»). *Український історичний журнал*. 2018. Вип. 2 (№ 539). С. 163–178). У московських документах XVI – XVII ст. їх звали «черкасами», все ж маючи на увазі, в першу чергу, жителів козацького регіону (Багновская Н. М. Этнодинамика населения Северской земли. *Ярославский педагогический вестник*. 2012. Т. 1 (Гуманитарные науки). № 2. С. 9).

¹⁰ Див. про це: Балушок В. Куди поділися севрюки? *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Т. 27: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2017.

поселення російських дітей боярських, та з території, де будувався Харків, на якій розселялися українці. З них ми бачимо, що в той час як для переселенців головною галуззю було рільництво, для потреб якого вони вирубували ліси та розорювали цілинні землі, для севрюків найбільшу цінність становили саме нерозорані угіддя, де вони володіли «верховими бортними ухожьями»¹¹ та мали «со пчелами деревья»¹².

Сіверщина була одним з головних постачальників меду в Московію. Дослідники звертають увагу на те, що вже у відомому творі староросійської літератури XV ст. «Сказанні про Мамаєве побоїще» мешканці Сіверської землі названі «медокормцями»¹³. Зокрема, князь Дмитро Ольгердович (що взимку 1379/1380 р. із Сіверщини перейшов на службу до московського князя) у «Сказанні» велить передати своєму братові Андрію Полоцькому: «И ныне рци брату моему: слышах убо, яко приидоша ко мне медокормци ис Сьверья»¹⁴. У цих словах відобразилося ставлення москвитів тих часів до жителів Сіверської землі, як до головних постачальників меду в їхню країну. (У прим. 69 до цих слів тексту пам'ятки, зазначено: «Сіверська земля, до якої входили міста Путивль і Брянськ», хоча Сіверщина тоді охоплювала територію від верхньої Оки (де вона сусідила з Верховськими князівствами) аж фактично по Дніпро¹⁵). А мешканці Сіверщини, за спостереженням О. Русиної, в московських дипломатичних документах узагалі звуться «бортниками». Тому й головною формою експлуатації тутешнього залежного населення було данництво, а данники платили великому князю литовському саме медову данину («медвяный оброк»)»¹⁶. За даними Литовської Метрики, бортні землі на Сіверщині виступали самостійними господарськими об'єктами – предметом «данин» великого князя литовського¹⁷.

Після захоплення Сіверщини Московією в 1500–1503 рр. якийсь час «медвяный оброк» як форма експлуатації місцевого населення, яким до появи тут мігрантів-москвитів були севрюки, очевидно, зберігався. Про це, зокрема, говориться у пред'явленому Московю Литві списку «обидных дел» (переліку кривд, завданих одне одному на прикордонні Литви та Московії): «...а была изначала та волость оброчная а жили в ней бортники в нашем в медвеном оброке». І навіть наприкінці XVI ст. документ називає «волость бортную Серебряное городище на Высогоре реке»¹⁸. Про особливості господарювання севрюків чітко свідчать московські списки «обидных дел», а також аналогічні скарги литовської сторони на напади москвитів кінця XV ст. Наприклад, 1486 р. литовський посол скаржився на дії нападників з Рязанського князівства: «...што жь люди твои зь твоее земли въ нашей земли зверь б[ю]ть, а пчолы деруть, а по рекамъ бобри б[ю]ть и рыбы ловять»¹⁹. Особливості скарг Москви на дещо пізніші за часом рiчпосполитські

С. 244–255.

¹¹ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук: Т. III. Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664. Под ред. Н. А. Попова. Санкт-Петербург, 1901. С. 516–517.

¹² Багалея Д. И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. Харьков, 1905. С. 8–9.

¹³ Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник. *Исследования по лингвистическому источниковедению: Сб. статей.* Москва, 1963. С. 121; Багновская Н. М. О хозяйственных занятиях населения Северской земли в XIV–XVI в. С. 7.

¹⁴ Сказание о Мамаевом побоище [Электронный ресурс] / Подготовка текста В. П. Бударагина и Л. А. Дмитриева, перевод В. В. Колесова, комментарии Л. А. Дмитриева. URL: <http://lib.pushkinskij-dom.ru/Default.aspx?tabid=4982>. (Дата звернення: 10.01.2020).

¹⁵ Про територію й межі Сіверської землі див.: Балушок В. Загадкові севрюки: 5. Проблема назви. Територія і стан її заселеності. *Сіверянський літопис.* 2016. № 6 (132). С. 44–55.

¹⁶ Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... С. 147–179.

¹⁷ Багновская Н. М. О хозяйственных занятиях населения Северской земли в XIV–XVI в. С. 7.

¹⁸ Нині смт Срібне в Чернігівській області (Анпилогов Г. Н. Новые данные о России конца XVI – начала XVII вв. Москва, 1967. С. 73, 74).

¹⁹ Русская историческая библиотека. Т. 27. Литовская Метрика. Отдел I. Часть I: Книга записей. Т. I. Ред. И. И. Лаппо. Санкт-Петербург, 1910. Стб. 447.

напади, з яких можна судити про специфіку господарської діяльності населення Сіверщини, зокрема, часів її входження до складу Московії, простежила під цікавим нас кутом зору російська дослідниця Н. Шеламанова. Вона зазначає: «...якщо збитки пограбованих російських поселень у північно-західних і центральних районах визначалися, головню, кількістю вивезеного хліба, худоби, сіна, то розорення на Сіверщині зазнавали борті, рибні лови, боброві гони та коні. Населення цих областей у російських дипломатичних документах взагалі звалось “бортниками”, його повинності обчислювалися “медвяным оброком”»²⁰.

У період Середньовіччя й у ранньомодерний час у Білорусі та Україні, включно з Сіверщиною, серед бортників, як і в землеробстві, значне поширення мало сябринне землеволодіння. А сябрами, як відомо, звалась категорія селян (як родичів, так і ні), що спільно володіли й користувалися земельними, лісовими, водними тощо угіддями чи разом працювали в інших галузях господарства. Про таких бортників-сябрів читаємо в документі 1495 р.: «...коли который ч[ол[о]-в[е]къ въ ихъ земли бортной рой иметь, и онъ маєть тыи бчолы съ ними наполю держати и з ними сябровати посполу»²¹.

За документами, в досліджуваній час при влаштуванні бортей особливо цінувалися хвойні породи дерев, зокрема сосни, пор.: «сосонье наше бортьное» (1510 р.); «...къ сосне великой бортной, которая на той дуброве стоить» (1521 р.)²². Цінність сосен, як деревної породи для влаштування бортей (а також вуликів-колод, про що нижче) відзначають дослідники²³. Існували також борті в деревах листяних порід, тим більше, що хвойний ліс поширений не повсюди в Україні. Він досить рідкісний у лівобережному лісостепу, де теж розселилися севрюки, та й дупла утворюються частіше в листяних породах дерев, чому сприяє відсутність живиці. Тому з документів XVI ст. довідуємось і про липові борті: «въ липу тые жь ихъ бчолы моцно лазили»²⁴. Про побутування бортей у липових деревах серед севрюків свідчить їхнє бортне «знамено» (знак власності на бортне угіддя) «медвѣка липа», тобто медвяна липа, у вигляді зображення крилатого дерева²⁵.

У досліджувані часи використовувалися вже не лише власне борті, видовбані у деревах безпосередньо в лісі, а і вулики-колоди. Про такі вулики, наприклад, дізнаємося зі скарг литовських властей на розбої московитів під час їхніх нападів на прикордонні землі Литви. Для прикладу можна навести скаргу 1487 р., де читаємо, що московські нападники у близьких географічно та етнокультурно до Сіверщини Верховських князівствах (на верхній Оці) забрали «тритьцать улиевъ со пчелами»²⁶. Місця розміщення вуликів-колод, як і місцезнаходження рамкових вуликів сьогодні, звались *пасіками*, а території, де вони розташовувалися, мали назву *пасічищ*. Вони були облаштовані в урочищах, сприятливих для поселення там бджіл та медозбору, що спеціально обумовлювалось у відповідних документах, які засвідчували власність на ці угіддя. Наприклад, у дарчій грамоті пана Михайла Павші 1512 р. київському Микільському монастиреві на лівобережну посульську землю йдеться про угіддя «...с пасеками и с пасечищы и с Сулскимъ входом, што въ Суль рець...»²⁷. Борті й пасіки, розташовані далеко

²⁰ Цит. за: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою... Київ, 1998. С. 177–178.

²¹ Русская историческая библиотека. Т. 27. Стб. 631.

²² Русская историческая библиотека. Т. 20. Литовская Метрика. Т. 1. Книга первая судебных дел. Ред. П. А. Гильтебрандт. Санкт-Петербург, 1903. Стб. 43, 1556.

²³ Несен І. Поліське бортництво як галузь традиційних чоловічих знань (друга половина XIX–XXI ст.). *Вісник Львівського університету: Серія історична*. 2012. Вип. 47. С. 177.

²⁴ Русская историческая библиотека. Т. 27. С. 631.

²⁵ Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник... Рис. 5, 309 на с. 162.

²⁶ Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Под наблюд. Г. Ф. Карпова. Санкт-Петербург, 1882. Т. 35. С. 1–3.

²⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. Ред. О. Левицкий. Ч. 1. Т. 6. Київ, 1883. С. 17.

від помешкань, обслуговувалися наїздами та находами. Про них, наприклад, в об'їждчій грамоті (такій, де зазначено про здійснення ритуального об'їзду новим власником феодального надання при вступі ним у свої права) житомирського старости 1458 р. говориться: «...полазная земля коло(д)ная и и(с) з(е)мли тули(н)ское колода меду полазное»²⁸ («полазна» земля – та, що обслуговується наїздами).

Найкращим матеріалом для вуликів-колод, як і у випадку з власне бортями, була соснова деревина. Дослідниця поліського бортництва Ірина Несен зазначає, що саме сосна має оптимальні характеристики для виготовлення вуликів-колод. «Її якості повністю задовольняли всі вимоги щодо утримання бджіл у колодах – тепло, сухість, фільтрацію повітря, довговічність»²⁹.

Усе ж, вулики виготовлялися не лише з хвойних порід, зокрема з сосни, а й із листяних, а саме з уже згадуваної липи. І це не випадково, адже липу пасічники вважали однією з найкращих листяних порід для виготовлення бортних колод³⁰. Наприклад, у «Малорусько-німецькому словарі» Євгена Желехівського й Софрона Недільського читаємо: «Липівка, f. Gefäss, n. Bienenstock, m <...> aus Lindenholz» (посудина, вулик із липової деревини)³¹; див. також у Володимира Даля: «Липня ж. пск. липовая колода, на улей. Липовка ж. липовая дуплянка...»³².

У XIX–XX ст., тобто в пізній період існування бортництва, для виготовлення бортей і вуликів-колод теж використовували сосну, а також листяні породи – липу, осику, а ще дуб. Разом з тим, у вказаний час, за словами І. Несен, вважалося, що дані різновиди деревини не зовсім підходили для цього: перші два мали славу недовговічних, а дуб, як пояснювали бортники, накопичував узимку вологу. Це порушувало теплообмін усередині колоди, в якій виникав конденсат, що в морози замерзав, утворюючи снігову шапку³³. І все ж, є відомості, що, скажімо, в деяких районах Білорусі пасічники віддавали перевагу саме згаданим породам – сосні і листяним, з яких особливо цінувався дуб: «Для влаштування бортей підбирали спілі сосни у віці не менше 100 років. Їх вирубували і в дубах, липах, зрідка в осиках, але віддавали перевагу дубу, він цінувався вдвічі дорожче бортної сосни»³⁴. Такі різні підходи до матеріалу, з якого виготовлялися вулики-колоди, очевидно, залежали від кліматичних особливостей на даній території (річних температур, кількості сонячних і дощових днів тощо), наявності деревини певних порід, а також від місцевих традицій.

Бортники виготовляли борти й вулики-колоди користуючись спеціальними інструментами. Серед опублікованих Г. Анпілоговим малюнків бортних «знамен» зустрічаємо зображення і цих знарядь. Це, зокрема, сокири різних видів, а також спеціальні долота для видовбування бортей. Такі долота, як вважає Г. Анпілогов, знайшли відображення в бортних «знаменах», що звалися *копильцями*. (У супровідних написах при цьому бортному «знамені» в однині – «копильец», проте слід брати до уваги, що в тодішніх текстах, наприклад, староукраїнською мовою, м'який знак позначався далеко не завжди, адже «писарі ще не мали у своєму арсеналі засобів передавання м'якості приголосних звуків після занепаду *зредукованих*»³⁵). Ці долота мали викривлену форму, яка дозволяла видовбувати

²⁸ Розов В. Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ, 1928. С. 167.

²⁹ Несен І. Поліське бортництво як галузь традиційних чоловічих знань... С. 177.

³⁰ Там само.

³¹ Малорусько-німецький словар, уложили Євгеній Желеховский і Софрон Недільский. Львів, 1886. Т. I (A–O). С. 404.

³² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка [Електронний ресурс]. URL: <http://slovar-dalja.net/word.php?wordid=37424>. (Дата звернення: 10.01.2020).

³³ Несен І. Поліське бортництво як галузь традиційних чоловічих знань... С. 176–177.

³⁴ Устройство борти [Електронний ресурс]. URL: <http://urokiakova.com/arhivyi-polezno-i-interesno/arhiv-2>. (Дата звернення: 10.01.2020).

³⁵ Мойсієнко В. М. Акти Житомирського уряду кінця XVI – початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови. *Акти Житомирського гродського уряду:*

та обробляти порожнину в дереві³⁶. Інформації про долотоподібний інструмент з такою назвою в словниках мені знайти не вдалося. Проте «Словник поліських говорів» Панаса Лисенка називає сокиру, «якою тешуть дерево для виготовлення човнів, дерев'яних ночов і т. ін.» та яка має схожу назву – «копил». Побутування цієї назви (як і сокири) зафіксоване на Житомирському й Київському Поліссі (с. Гладковичі Овруцького району Житомирської обл. та с. Рудня-Вересня Чорнобильського району Київської обл.)³⁷. А це означає, що міг бути й інший столярний інструмент з подібною назвою, наприклад, долото. Разом із тим, той же Г. Анпілогов указує, що існував спеціальний пристрій, який належав до деталей саней і теж звався «копылец»: «Санний полоз зображений з такими деталями, як “копылец” і “итвина”, що є пристроями для влаштування сидіння й козирка в санях»³⁸. І це справді так могло бути. У цьому переконуємося з наведеного у «Словнику російської мови XI–XVII ст.» пояснення слова «копыль», одним зі значень якого є: «В сост. названия бортного знамени с изображением брусков и санных полозьев. А знамя санной полоз с копылом и с ветвиною. <...> южновеликорус. <...> 1625 г.»³⁹. Є в цьому словнику і термін «копылец», про який читаємо: «В сост. названия бортного знамени. Отделил Ивану Денисову... помѣстья Федосова помѣснои бортнои ужожи в новыя черленыя знамена копылец з двумя тны судерев з Жедѣном Кунцовом. <...> южновеликорус. <...> 1625 г.»⁴⁰. Як бачимо, все ж не зовсім ясно, що мається на увазі – деталь саней чи долото. До речі, українське слово «копил» має подібне наведеному з російського словника значення: «Короткий брусок, закріплений у полоз саней для зв'язку полозів з коробом»⁴¹. Тому можна також припустити, що терміном *копылец* позначали два предмети: деталь саней і долото.

З «копильцем»-долотом, як зазначає Г. Анпілогов, виявляє значну схожість «колейка», яка, очевидно, теж належить до цієї ж групи інструментів⁴². Можливе пояснення семантики цієї назви, а також факту спорідненості зі словами «колія», «колесо» пропонують наведені в словниках матеріали (всі випадки виділення слів курсивом – наші, *Авт.*). Отже, «Словник російської мови XI–XVII ст.» дає таке значення терміна «коля (колия)»: «углубление от колес на дороге»⁴³. Одне зі значень цього слова в академічному тлумачному словнику української мови звучить подібно: «наїжджене *заглиблення* від коліс на дорозі»⁴⁴. І, нарешті, тлумачний словник російської мови В. Даля (багато матеріалів для якого зібрані в ареалі західноросійських говорів, у т. ч. на колишній Сіверщині) серед інших наводить пояснення до слова «колесо», яке дає нам особливо цінну підказку: «Колетить, накатывать, торить, *резать колюю*; продавливать колесом желоб; желобить, бороздить накатом»⁴⁵. Тобто, як бачимо, головне в наведених поясненнях – вирізане *заглиблення*. Саме це може пояснити називання «колейкою» інструмента для вирізання порожнини в стовбурі дерева.

У ході археологічних досліджень поселення післямонгольського часу біля с. Озаричі на Сумщині знайдено два залізні інструменти, призначення яких, за 1590 р., 1635 р. / Підготував до вид. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. С. 7.

³⁶ Анпилогов Г. Н. Бортовые знамена как исторический источник... С. 165, а також рис. 2, 133, 134 на с. 158.

³⁷ Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ, 1974. С. 103.

³⁸ Анпилогов Г. Н. Бортовые знамена как исторический источник... С. 163. Він наводить зображення 98, 107, 112 на рис. 2, хоч ніяких написів там немає.

³⁹ Словарь русского языка XI – XVII вв. Вып. 7. Ред. Г. А. Богатова. Москва, 1980. С. 299.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Словник української мови: в 11 т. За ред. І. К. Білодіда. Київ, 1973. Т. 4. С. 280.

⁴² Анпилогов Г. Н. Бортовые знамена как исторический источник... Рис. 3, 169–170 на с. 160.

⁴³ Словарь русского языка XI – XVII вв. Вып. 7. С. 238.

⁴⁴ Словник української мови: в 11 томах. С. 226.

⁴⁵ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка [Электронный ресурс]. URL: <http://slovar-dalja.net/word.php?wordid=13528>. (Дата звернення: 10.01.2020).

словами археологів Світлани Беляєвої й Анатолія Кубишева, «не встановлене, повних аналогій їм поки не знайдено». Проте, «ймовірно вони використовувалися у деревообробці й нагадують деякі типи різців»⁴⁶. На думку автора цих рядків, з великою часткою ймовірності можна припустити, що йдеться саме про згадувані *колейку* та *копилець*, які використовувалися для видобування бортей. Для підтвердження припущення наведемо опис знайдених археологами знарядь: «Вони оформлені у вигляді залізних стержнів, прямокутних у перерізі. Кінець стержня закінчується з одного боку черешком, на який насаджувалась дерев'яна рукоять, з іншого кінця стержень дещо звужувався. Кінець був загнутий під кутом 90° й сплющений у одного з них, у іншого загострений. Довжина знарядь – 80–85 мм, загнутої частини – 11–12 мм, товщина – 8 мм»⁴⁷.

Іншим інструментом, уживаним бортниками, але вже не при виготовленні бортей, а для добування меду, був спеціальний ніж, яким зрізували бджолині стільники. Зокрема, такий ніж був знайдений археологами в поселенні післямонгольського часу, розкопаному поблизу с. Комарівка на Переяславщині⁴⁸. Деякі терміни, вживані в документах, проливають світло й на процес здобування меду і на використовувані при цьому пристрої та інструменти. Так, у вже цитованій судовій справі 1495 р. з Білорусі читаємо як бортники Митько і Діак («Митко» й «Дѣякъ») у бортників Мокуса та Івашка з сусіднього села «ихъ бчолы полазили и теж и сего лѣта въ липу тые жъ ихъ бчолы моцно лазили». Тобто Митько й Діак забралися в борті останніх і вибрали частину меду⁴⁹. Тут названо *липу*, під якою слід розуміти саме борт, адже вжито терміни «полазили», «лазили», тобто йдеться про *лезиво* – мотузяний пристрій для вилазіння на бортні дерева з метою добування меду. Про використання лезива читаємо в документі, який датується після 1510 р.: «...ходити имъ бортную землю ѿднимъ лезивомъ посполу съ ними, подле предка ихъ Шамякова входу»⁵⁰. Лезиво могло виготовлятися (виплітатися) з лика, а могло бути й ремінним: «2 лезиве, одно рѣмяное...» (початок XVI ст.)⁵¹.

Для того, щоб видертися на бортне дерево, бортники-севрюки, очевидно, користувалися особливою драбиною, яка мала назву острова (островка). Саме така чи подібна драбина використовується бортниками на Житомирському Поліссі й у наш час: «Щоб дістатися на висоту до сьогодні користуються островами – драбинами, що більше схожі на довгу товсту жердину, в яку по різні боки набиті кілки. Спираючись на них, бортник вилазить на дерево до причепленої там борті»⁵². «Словник поліських говорів» П. Лисенка також наводить подібні факти. У відповідності з ними, терміни *острѡв* (с. Словне Овруцького р-ну Житомирської обл.) та *острѡва* (села Васьковичі Коростенського р-ну і Лучанки Овруцького р-ну Житомирської обл., Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.) означають «довгу сукувату деревину для вилізання на дерево до дуплянок»⁵³. Крім того, подібну драбину з подібною ж назвою зафіксовано і серед бортників сусідньої Білорусі: «Для підйому на невисокі дерева... застосовували так звану острову (астрова, астроую, астроу) – стовбур нетовстого дерева з не повністю обрубаними гілками, по яких, як по перекладах драбини, видиралися на

⁴⁶ Беляєва С. О., Кубишев А. І. Поселення дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). Київ, 1995. С. 72.

⁴⁷ Беляєва С. О., Кубишев А. І. Поселення дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). Київ, 1995. С. 72.

⁴⁸ Там само. С. 45, 92.

⁴⁹ Русская историческая библиотека. Т. 27. Стб. 631.

⁵⁰ Русская историческая библиотека. Т. 20. Стб. 76.

⁵¹ Там само. Стб. 1522.

⁵² Логвиненко Б. Бортники. Люди лісу. [Електронний ресурс]. URL: <http://ukrainer.net/bortnyky/>. (Дата звернення: 10.01.2020).

⁵³ Лисенко П. С. Словник поліських говорів. С. 146.

дерево»⁵⁴. А головне, виявляється, що серед згаданих вище севрюцьких бортних «знамен» теж є «острова», чи «островка», зображена у вигляді хвойного деревця з обрубаними гілками.

Разом з тим, російські дослідники Н. Коткова й Г. Анпілогов висунули версію про використання севрюками драбинки-*острови* з іншою метою. Зокрема, вони, виходячи з етнографічних даних, вважають «острову» частиною пристрою для зберігання та просушування снопового хліба, гороху, сіна, льону тощо⁵⁵. На думку Г. Анпілогова, походила севрюцька «острова» від колишньої борони-сукуватки, призначення якої змінилося з появою вдосконалених рільничих знарядь, і тепер вона, мовляв, стала використовуватися не для боронування, а як «драбина, опора для жердини при укладанні копиць сіна, кріплення при спорудженні солом'яного та очеретяного даху, влаштуванні огорожі тощо»⁵⁶. Це твердження стосовно севрюків Г. Анпіловим ніяк не обґрунтовується, проте він заявляє, що на час фіксації дане бортне «знамено» означало саме пристрій для просушування снопів, сіна тощо. Його побутування, за Н. Котковою (яка посилається на тлумачний словник В. Даля та працю етнологині Євгенії Бломквіст⁵⁷), зафіксоване на російській Півночі й у білорусів⁵⁸. Проте, як виявляється, такий чи дуже подібний пристрій зі схожою або й тотожною назвою традиційно побутував і в Україні, а значить паралелі, що стосуються севрюцької *острови*, не обов'язково слід шукати на далеких неукраїнських теренах. Наприклад, серед гуцулів відома «острєвá», хоча в них її застосування подібне до вказаного Г. Анпіловим та Н. Котковою – для скиртування зжатої збіжжя і сіна⁵⁹. Головне ж, слід гадати, що використання драбини-«острови» бортниками з правобережного Полісся й сусідньої Білорусі навіть у наші дні, у сполученні з тим фактом, що в севрюків це було бортне «знамено», дає підстави для припущення про вживання її ними у бортницькому промислі в цій же функції.

Поряд із зображенням «острови» у публікації севрюцьких бортних «знамен» Г. Анпілогова зустрічаємо й малюнки знаків із назвою «крюк». Вони і справді мають гачкоподібну форму⁶⁰. І, можливо, це не випадково, адже саме такий пристрій застосовувався бортниками для закріплення лезива на деревах⁶¹. У словниках давньоруської мови термін «крюк» має різні значення, серед яких є й таке, що становить для нас інтерес, як порівняння: «Название одного из основных знаков (знамен) древнерусской певческой нотации...»⁶².

Такими на сьогодні є наші знання про бортницький промисел у севрюків. Немає сумніву, що це лише незначна дециця тих фактів, які слід знати про нього. Разом з тим, будемо сподіватися, що запровадження до наукового обігу нових джерел, а також розвиток відповідних методик роботи з ними уможливлять імовірність дізнатися щось нове про цю важливу господарську галузь населення Сіверщини пізньосередньовічно-ранньомодерних часів.

⁵⁴ Устройство борти.

⁵⁵ Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник. С. 125–126.

⁵⁶ Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник... С. 163.

⁵⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка; Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев, белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения). Восточнославянский этнографический сборник (ГИЭ. Т. XXXI). Москва, 1956. С. 316.

⁵⁸ Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник. С. 125–126.

⁵⁹ Шухевич В. О. Гуцульщина. Перша і друга частини. Репринтне вид. Верховина, 1997. С. 194, 198.

⁶⁰ Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник... Рис. 2, 119–125 на с. 158.

⁶¹ Устройство борти.

⁶² Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 8 (Крада–Лящина). Ред. выпуска Г. Я. Романова. Москва, 1981. С. 98.

References

- Akty Moskovskoho hosudarstva, izdannye Imperatorskoiu Akademyeiu nauk: T. III. Razriadnyi prikaz, 1660–1664 [Acts of the Moscow State issued by the Imperial Academy of Sciences: T. III. Rozriadnyi prykaz]. (1901). N. A. Popov (Ed.). Saint Petersburg, Russian Empire.
- Anpilogov, G. N. (1964). Bortnye znamenya kak istoricheskiy istochnik (Po Putivl'skim i Ryl'skim perepisnym materialam kontsa XVI i 20-kh godov XVII v.) [Honey hunters' signs as a historical source (According to the Putivl and Ryl'sky census materials of the late XVI and 20s of the XVII century)]. *Sovetskaya arheologiya – Soviet archeology*, 4, 151–169.
- Anpilogov, G. N. (1967). Novye dannye o Rossii kontsa XVI – nachala XVII vv. [New data on Russia in the late 16th and early 17th centuries]. Moscow, USSR: Izdatelstvo MGU.
- Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii [Archive of Southwest Russia]. (1883). Pt. 1. Vol. 6. O. Levitskiy (Ed.). Kyiv, Russian Empire: Tipografiya G. T. Korchak-Novitskago.
- Arutyunov, S. A. (1993). Adaptivnoe znachenie kulturnogo polimorfizma [The adaptive value of cultural polymorphism]. *Etnograficheskoe obozrenie – Ethnographic Review*, 4, 41–56.
- Bagaley, D. I. (1905). Materialy dlya istorii g. Kharkova v XVII veke [Materials for the history of the city of Kharkov in the 17th century]. Kharkov, Russian Empire: Tipografiya Pechatnoe delo knyazy K. N. Gagarina.
- Bagnovskaya, N. M. (2012). Etnodinamika naseleniya Severskoy zemli [Ethnodynamics of the population of Seversky land]. *Yaroslavskiy pedagogicheskii vestnik – Yaroslavl pedagogical bulletin*, Vol. I (Gumanitarnye nauki), 2, 7–10.
- Bagnovskaya, N. M. (2015). O khozyaystvennykh zanyatiyakh naseleniya Severskoy zemli v XIV–XVI v. [On the economic activities of the population of Seversky land in the 14–16th centuries]. *Natsionalnaya assotsiatsiya uchenykh (NAU) – National Association of Scientists*, IV (9), 6–9.
- Balushok, V. (2016). Zahadkovi sevriuky: 4. Etnokulturni osoblyvosti [Enigmatic sevriuks: 4. Ethnocultural features]. *Siverianskiy litopys – Siverian Chronicle*, 4 (130), 3–15.
- Balushok, V. (2017). Osoblyvosti hospodarskoi diialnosti sevriukiv (XIV–XVII stolittia) [Features of economic activity of sevriuks (14th–17th centuries)]. *Narodna tvorchist ta etnologiya – Folk art and ethnology*, 4, 41–50.
- Balushok, V. (2017). Kudy podilysia sevriuky? [Where did the sevriuks go?]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohiiienka – Scientific Works of the Kamianets-Podil'skiy National Ivana Ohiiienka Univesity*, Vol. 27: Istorychni nauky. Kamianets-Podil'skiy, 244–255.
- Balushok, V. (2018). Z istorii ukrainskoi etnonimii (vid «rusyniv» do «ukraintsiiv») [From the History of Ukrainian Ethnonymy (from “Ruthenians” to “Ukrainians”)]. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2 (№ 539), 163–178.
- Bieliaieva, S. O., and Kubyshev A. I. (1995). Poselennia dniprovs'koho Livobe-rezhzhia X–XV st. (za materialamy poselen poblyzu sil Komarivka ta Ozarychi) [Settlements of the Dnieper Left Bank of 10th–15th centuries (based on the materials of the villages of Komarivka and Ozarychy)]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Blomkvist, Ye. E. (1956). Krestyanskie postroyki russkikh, ukraintsev i belorusov (posele-niya, zhilishcha i khozyaystvennye stroeniya) [Peasant buildings of Russians, Ukrainians and Belarusians (settlements, dwellings and farm buildings)]. *Vostochnoslavyanskiy etnograficheskii sbornik (Trudy Instituta etnografii imeni N. N. Miklukho-Maklaya. T. XXXI) – East Slavic ethnographic collection (Proceedings of the M. N. Miklukho-Maklay Institute of Ethnography. Vol. XXXI)*. Moscow, USSR: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, pp. 5–458.
- Dal, V. (1863 and on). *Tolkovyy slovar zhivogo velikoruskogo yazyka* [The Explanatory Dictionary of the Great Russian Language]. Retrieved from <http://slovardalja.net/word.php?wordid=37424>.
- Kotkova, N. S. (1963). Nazvaniya russkikh bortnykh znamen – istoriko-lingvisticheskiy istochnik [Names of the Russian Bortia signs – the historical and linguistic source]. *Issledovaniya po lingvisticheskomu istochnikovedeniyu – Study on Linguistic Source Studies*. Moscow, USSR: Nauka, 120–133.
- Krom, M. M. (2010). *Istoricheskaya antropologiya* [Historical Anthropology]. Saint Petersburg, Russia: Izdatelstvo Yevropeyskogo universiteta.
- Lohvyenko, B. (2018). Bortnyky. Liudy lisu [Honey Hunters. Men of Forest]. Retrieved from <http://ukrainer.net/bortnyky/>.

Lysenko, P. S. (1974). *Slovyk poliskykh hovoriv* [Dictionary of Polissya speeches]. Kyiv, USSR: Naukova dumka.

Moisiienko, V. (2004). *Akty Zhytomyrskoho uriadu kintsia XVI – pochatku XVII st. – vazhlyve dzherelo vyvchennia tohochasnoi ukrainskoi literaturno-pysemnoi movy* [Acts of the Zhytomyr government of the late 16th – early 17th centuries – an important source of study of the Ukrainian literary language of that time]. *Akty Zhytomyrskoho grodskoho uriadu: 1590 r., 1635 r. – Acts of the Zhytomyr city government: 1590, 1635*. Zhytomyr, Ukraine, 5–41.

Nesen, I. (2012). *Poliske bortnytstvo yak haluz tradytsiinykh cholovychykh znan (druga polovyna XIX–XXI st.)* [Polissya Bortna industry as a branch of traditional male knowledge (second half of XIX–XXI centuries)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu: Serii istorychna – Bulletin of the Lviv University : Series historical*, Vol. 47, 174–192.

Puholovok, Yu. O., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S., and Yanish, Ye. Yu. (2015). *Paleoekolohiia okolyts Hlynskoho arkeolohichnoho kompleksu XIII–XIV st.* [Paleoecology of the outskirts of the Glinsk archeological complex of 13–14 centuries]. *Arkheolohiia – Archeology*, 4, 109–128.

Russkaia istoricheskaia biblioteka [Russian Historical Library]. (1903). Vol. 20: *Litovskaia metrika*. Vol. 1. *Kniga pervaiia sudnykh del*. P. A. Hyltebrandt (Ed.). Saint Petersburg, Russian Empire: Senatskaia tipografia.

Russkaia istoricheskaia biblioteka [Russian Historical Library]. (1910). Vol. 27: *Litovskaia metrika*. Pt. 1. Vol. 1. *Kniga zapisei*. I. I. Lappo (Ed.). Saint Petersburg, Russian Empire: Senatskaia tipografia

Rusyna, O. W. (1998). *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho* [Siverian land as part of the Grand Duchy of Lithuania]. Kyiv, Ukraine.

Rusyna, O. W. (1998). *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu* [Ukraine under the Tatars and Lithuania]. Kyiv, Ukraine: Alternatyvy.

Sahlins, M. D. (2009). *Evolution: specific and general*. *Anthropological Theory: A Sourcebook*. R. A. Manners, D. Kaplan (Eds.). New Brunswick and London, USA, 229–241.

Sbornik Impieratorskogo Russkogo Istoricheskogo obshchestva [Collection of the Imperial Russian Historical Society]. (1882). Vol. 35. G. F. Karpov (Ed.). Saint Petersburg, Russian Empire: Tipografia F. Yelieonskago i K.

Skazanie o Mamaevom poboishche. V. P. Budaragin, L. A. Dmitriev (Eds.). Retrieved from <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4982>.

Slovar russkogoazyka XI–XVII vv. [Dictionary of the Russian language of the 11–17 centuries]. (1980). Vol. 7. G. A. Bogatova (Ed.). Moscow, USSR: Nauka.

Slovar russkogoazyka XI–XVII vv. [Dictionary of the Russian language of the 11–17 centuries]. (1981). Vol. 8. G. Ya. Romanova (Ed.). Moskva, USSR: Nauka.

Slovyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol.]. (1973). Vol. 4. I. I. Bilodid (Ed.). Kyiv, USSR: Naukova dumka.

Shukhevych, V. O. (1977). *Hutsulshchyna* [Hutsul land]. Vol. 1–2. Verkhovyna, Ukraine.

Thomas, N. *History and Anthropology*, The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology: Second edition. Barnard A. and Spencer J. (Eds.). London and New York: Routledge, 2002.

Ukrainski hramoty [Ukrainian Acts]. (1928). Vol. 1: XIV v. i persha polovyna XV v. Rozov V. (Ed.). Kyiv, USSR: Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk.

Ustroystvo borti [Compound of the Bortia]. Retrieved from <http://urokiakova.com/arhivyi-polezno-i-interesno/arhiv-2>.

Zhelekhovskiy, Ye., and Nedil'skiy, S. (1886). *Malorusko-nimetskiy slovar* [Little Russian – German Dictionary]. Vol. I. Lviv, Austro-Hungarian Empire: Z drukarni Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka.

Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Національної академії наук України (вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01011, Україна).

Balushok Vasyly H. – Ph.D. in Historical sciences, Senior Research Fellow at Maksym Ryl'skiy Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Mykhaila Hrushevskoho Street, Kyiv, 01011, Ukraine).

E-mail: grigras@i.ua

HONEY HUNTING OF THE SEVRIUKS

The **purpose** of the study presented in the article was to highlight the development of the Sevriuks' honey hunting and its features, as far as available sources allow. Sources of studying the honey hunting of the Sevriuks in the 14th to 17th centuries are various kinds of documents, published honey harvesting «marks» (signs of ownership of the honey hunting holdings) with the accompanying inscriptions, archaeological search results, as well as linguistic and some other materials. The conception of the adaptive role of human culture is a **methodological** basis. The **scientific novelty** of the study is the analysis of Sevriuk's beekeepers and their honey hunting in the 14th–17th centuries from a wide range of sources, among which it is necessary to distinguish harvesting «marks», archeological and linguistic data. The study makes it possible to become more fully acquainted with the leading Sevriuk's industry and to understand of the processes of its formation within the Siverian region. **Conclusions.** In the economic structure of the Sevriuks, honey harvesting played a very significant role; they even paid a special «honey tax». There is an assumption that honey hunting in general was the main branch of their economy. And it is the Sevriuks who were known in the surrounding countries as «wild-honey farmers». Hence, in the Siverian lands, holdings favourable for breeding bees were valued in the first place. The apiaries, far from premises, were served by flying visits. Pines, lindens, somewhat less – oaks and other varieties that secured warmth, dryness, air filtration and durability were considered to be the best species of tree for producing wild bees' nest and beehives. For hollowing out wild bees' nests in trees, as well as beehives-logs, special curved gauges, called «koleyka» and «kopylets» were applied. For honey extraction, there were used a special tackle woven from straps or bast («lezyvo»), a ladder of wild-honey farmers made out of a small tree trunk with knags (called «ostrova»), as well as a hook-shaped crook.

Keywords: honey harvesting, beehive, wild bees' nest, bees, honey.

Дата подання: 10 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Балушок В. Бортництво у севрюків. Сіверянський літопис. 2020. №1. С. 5–15. DOI: 10.5281/zenodo.3732467.

Цитування за стандартом APA

Balushok, V. (2020). Bortnytstvo u sevriukiv [Honey hunting of the Sevriuks]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 5–15. DOI: 10.5281/zenodo.3732467.